

O tytule tekstu z perspektywy semiotyki

Marta Wójcicka

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

1. Wstęp

W badaniach nad tytułem i jego miejscem w strukturze tekstu pojawiły się dwa przeciwstawne sobie stanowiska, określone przez M. Piechotę jako integrystyczne i dezintegrystyczne (Piechota 1992). Tytuł traktowano więc jako integralny składnik tekstu lub jako część dodatkową (Skwarczyńska 1954: 453), która może być ujmowana jako element tekstu, ale zależy to m.in. od twórcy, z jakiego zbudowany jest tekst i tytuł, lub od kompetencji odbiorcy, który widzi związek między tytułem i tekstem lub nie. Tytuł oczywiście stanowi element ramy tekstu (Uspienski 1997; Łotman 1984; Mayenowa 1974; Labocha 1990; Dobrzyńska 1978; Wyrwas i Sujkowska-Sobisz 2005; Wójcicka 2010). Wchodzi w złożone intertekstualne relacje. Można wskazać tu relacje tytuł–tekst, tytuł–inne teksty oraz tytuł–inne dodatkowe części tekstu (np. motto, dedykacja itp.). Celem artykułu jest spojrzenie na tytuł i jego związek z tekstem z perspektywy semiotyki oraz relacje pierwszego typu, czyli tytuł–tekst. Punktem wyjścia jest teza, że funkcje tytułu zależą od typu jego związku z tekstem.

Ujęcie tytułu jako wskaźnika orientacji w tekście, stanowiącego swoistą odpowiedź zawartych w tekstach znaczeń makrostrukturalnych, podejmowane było przez Annę Duszak m.in. w pracy *Tekst*,

dyskurs, komunikacja międzykulturowa (1998). Za T.A. van Dijkiem badaczka zauważa szczególną rolę tytułu, w którym bezpośrednio wyrażane są makrostruktury (1998: 191), definiowane jako „drugi – obok superstruktur (hiperstruktur) – typ struktur globalnych w tekstach [...] reprezentujący tekstowe znaczenia globalne. Dla określenia tych struktur używa się także terminów: temat globalny tekstu, kwintesencja tekstu lub streszczenie. Celem znaczeń makrostrukturalnych jest wskazanie na to, o czym jest dany tekst” (Duszak 1998: 188). Z jednej strony tytuł ułatwia interpretację tekstu, z drugiej wywołując określone do niego nastawienie, „wytłumia” – jak pisze Anna Duszak – inne możliwości interpretacyjne (Duszak 1998: 191).

Przedmiotem badań Anny Duszak była tzw. naturalna lingwistyka tekstu (NLT), której istotnym źródłem była semiotyka Ch.S. Peirce’a. Te spostrzeżenia badaczki stały się inspiracją do podjęcia tematu niniejszego artykułu. W sposób szczególny należy zwrócić w tym miejscu uwagę na tzw. semiotyczne (lub semiotyczno-kognitywne) parametry komunikacji, wśród których Anna Duszak wymienia m.in. ikoniczność i indeksowość. Ikona stanowi znak, który wykazuje podobieństwo lub analogię do przedmiotu dyskursu (Duszak 1998: 44). Ikoniczność ma charakter płynny (obraz – diagram – metafora). „Spadek ikoniczności wiąże się jednocześnie z osłabieniem relacji diagramatycznych między *signans* a *signatum*, tj. z sytuacją, kiedy struktura znaku przestaje być analogicznym odbiciem struktury jej desygnatu” (Duszak 1998: 44). Jeśli – zgodnie z dynamiczną koncepcją znaku Ch.S. Peirce’a, według której znak nie istnieje sam przez się, a jedynie jako znak dla kogoś (Duszak 1998: 44) – tytuł bywa interpretowany przez odbiorców jako znak tekstu, to w mniejszym lub większym stopniu, w zależności od relacji tytuł–tekst, tytuł tekstu może mieć charakter ikoniczny. Indeks, drugi parametr semiotyczny w NLT, to znak, „który – tak jak zaimek wskazujący lub względny – kieruje uwagę odbiorcy na określone *signatum*” (Duszak 1998: 48). Jak zauważyła Anna Duszak, można wyznaczyć dwa rodzaje relacji deiktycznych: egzoforyczną, kiedy wskazanie

odsyła do kontekstu sytuacyjnego oraz endoforyczną, kiedy następuje ono wewnątrz tekstu (Duszak 1998: 48). Wydaje się, że tytuł tekstu, który wskazuje np. na jego kwalifikację gatunkową, temat itp., stanowi w odniesieniu do tekstu przykład relacji endoforycznej. Związki tytułu z tekstem w perspektywy semiotyki, inspirowane ustaleniami Anny Duszak, stanowią przedmiot dalszych rozważań w niniejszym artykule.

2. Tytuł tekstu jako znak znaku

Tekst definiowany jest przez tekstologów jako „samodzielny komunikacyjnie makroznak, ponadzdaniowa jednostka językowa, która ma swój podmiot (nadawcę), rozpoznawalną, interpretowaną przez odbiorcę intencję¹, nacechowanie gatunkowe i stylowe, poddaje się całościowej interpretacji, wykazuje integralność strukturalną oraz spójność semantyczną, podlega wewnętrznemu podziałowi semantycznemu, a w wypadku tekstów dłuższych – także logicznemu i kompozycyjnemu” (Bartmiński i Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 36).

W myśl tej definicji tytuł można traktować jako znak, wchodzący w skład złożonego makroznanu, jakim jest tekst (kultury). Tytuł jest więc znakiem, wskazującym i identyfikującym tekst kultury rozumiany jako struktura, statyczny wytwór (zob. Wójcicka 2014: 66).

Idąc dalej, sięgając po inspiracje zapoczątkowane przez J. Derridę², można powiedzieć, że tytuł jest znakiem znaku (Derrida 1999: 70). O ile tekst kultury (pisany, muzyczny, ikoniczny, np. film, fotografia, dzieło malarskie) jako znak odsyła do jakiejś rzeczywistości, opisuje ją, wskazuje na nią, o tyle tytuł odnosi się do tegoż tekstu. Relację tę można pokazać na schemacie:

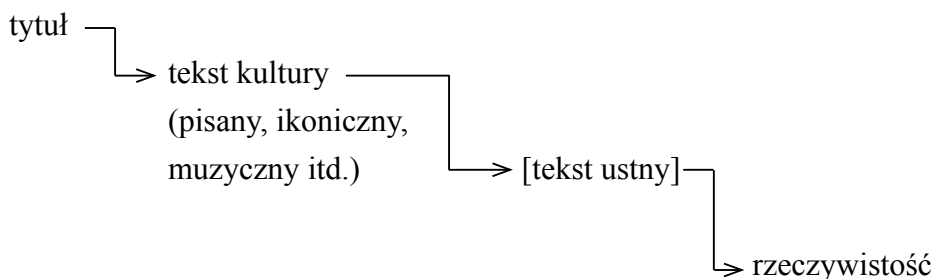
Tytuł → tekst (makroznak) → rzeczywistość

1. Intencja rozumiana jest „w nawiązaniu do koncepcji illokucji Austina jako cel wypowiedzi, wyrażany jawnie, czyli komunikowany kodowo, albo pośrednio (jak w analizowanych przez J. Searle’a niejawnych aktach mowy)” (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 163).

2. Derrida twierdził, że pismo jest znakiem znaku.

W myśl koncepcji J. Derridy „proces tworzenia i odbierania znaku (semioza) zachodzi wyłącznie w nieskończonym łańcuchu elementów znaczących. Z tego powodu komunikacji nie traktował on jako przekazu informacji, lecz jako grę elementów znaczących” (Assmann 2015: 66). W tej grze tekst pisany stanowi element znaczący wobec tekstu ustnego, bowiem pismo jest znakiem znaku. Tekst ustny stanowi natomiast element znaczący wobec rzeczywistości, do której odsyła. Tytuł zaś jest elementem znaczącym wobec tekstu pisanego lub innego, np. ikonického bądź wielokodowego tekstu kultury (filmu, spektaklu teatralnego, dzieła muzycznego itp.).

Tę grę elementów znaczących w relacji tytuł–tekst–rzeczywistość obrazuje następujący schemat:

W komunikacyjnej grze elementów znaczących tytuł stanowi rodzaj magnesu dla odbiorcy, przewodnika wydobywającego na światło dzienne główną myśl tekstu (zob. Wojtak 2004; Wójcicka 2002; 2006).

3. Typy tytułu jako znaku

Tytuł jako znak odsyłający do tekstu pełni różne funkcje, w zależności od typu relacji między znaczącym (tekstem) a znaczącym (tytułem). Zgodnie z ustaleniami semiotyków tytuł może pełnić funkcję indeksu, ikony lub symbolu.

3.1. Tytuł jako indeks

Indeksowość tytułu tekstu można rozumieć dwojako: w znaczeniu szerszym i węższym.

W znaczeniu szerszym każdy tytuł odgrywa wobec tekstu rolę wskaźnika. Tytuł wskazuje na konkretny tekst, „wskazuje bezpośrednio na to, o czym się mówi” (Chandler 2011: 61). W przeciwieństwie do tradycyjnie rozumianej relacji, tytuł i tekst może łączyć bliskość – tak wygląda to w przypadku książki trzymane w rękach, kiedy tytuł znajdujący się na stronie tytułowej wskazuje na tę zawartość, która znajduje się na stronach kolejnych. Na tę funkcję tytułu i ten rodzaj jego związku z tekstem wskazuje etymologia leksemu *tytuł*. Wywodzi się on z łac. *titulus* oznaczającego etykietę, za pomocą której identyfikowano tekst. Jego losy wiążą się oczywiście z rozwojem cywilizacji, z materialną formą tekstu. Początkowo był to przeważnie pasek papirusu, doklejany na górnym obrzeżu leżących lub stojących zwojów. Od XVI wieku tytuł pojawia się na karcie tytułowej i na oprawie (Gajda 1987: 82). Związek tytułu z tekstem, do którego odsyła, oparty jest zatem na przyległości. O tym rodzaju związku między tytułem–znaczącym a tekstem–znaczo-nym, opartym na bliskości materialnej mogą świadczyć słowa Romana Ingardena: „Olbrzymia większość dzieł składa się z tytułu i pewnej ilości po sobie następujących zdań” (Ingarden 1937: 64). Funkcję indeksu pełnią jednak także tytuły nie tylko publikowane w książce, ale przywoływane również w komunikacji ustnej, np.:

(1) *Wczoraj wieczorem skończyłem czytać „Lalkę”.*

Tytuł wskazuje, o jakim konkretnym utworze mówi interlokutor. Tytuł umieszczony w druku na stronie tytułowej lub w bezpośrednim sąsiedztwie tekstu (nad tekstem bądź na stronie głównej wraz z numerem strony, na której znajduje się tekst w gazecie lub czasopiśmie) zawsze pełni

funkcję indeksu, wskazującego na treść książki. Indekssem będzie zatem każdy tytuł, wskazujący na konkretny tekst.

W znaczeniu węższym indeksowość tytułu zależy od rodzaju jego związku z tekstem, rodzaju otrzymywanej w tytule informacji oraz sposobu jej komunikowania. Różne postaci tytułu mogą stanowić wobec tekstu indeks wskazujący na temat tekstu, np.:

(2) *Wielka woda w Biskupich Dołach*

Tytuły-indeksy mogą także wskazywać, podobnie jak inne indeksy kulturowe, na stany emocjonalne nadawcy. W przypadku tekstu tytuł-indeks może wskazywać na nastrój, wymowę tekstu, ocenę opisywanego w nim zjawiska, np. w „Gazecie Wyborczej”:

(3) *Polskie Koleje Przekręcone*

lub w utworze Cz. Miłosza *Tak mało*³:

(4) *Tak mało*

Tak mało powiedziałem.

Krótkie dni.

Krótkie dni,

Krótkie noce,

Krótkie lata.

Tak mało powiedziałem,

Nie zdążyłem.

Serce moje zmęczyło się

Zachwytem,

Rozpaczą,

---

3. Przywołane przykłady poezji mają charakter ilustracyjny. Dobór przykładów można określić – posiłkując się metodologią badań społecznych – jako celowy (arbitralny), czyli nielosowy, polegający na subiektywnym doborze przez badacza, którego celem jest jednak na ogół utworzenie próby bliskiej reprezentatywnej.

*Gorliwością,
Nadzieją.
Paszcza lewiatana
Zamykała się na mnie.
Nagi leżałem na brzegach
Bezludnych wysp.
Porwał mnie w otchłań ze sobą
Biały wieloryb świata.
I teraz nie wiem
Co było prawdziwe.*

Indeksalny charakter mają także w języku tzw. deiktyczne znaki językowe, używane czasem w funkcji tytułu, który nie precyzuje, nie określa, a „ustanawia połączenie z konkretnym przedmiotem” (tu: tekstem) (Assmann 2015: 82). Przykładem takiego tytułu, wskazującego na coś niewypowiedzianego, jest utwór Cz. Miłosza *To*:

- (5) *Żeby wreszcie mógł powiedzieć, co siedzi we mnie.
Wykrzyknąć: ludzie, okłamywałem was
Mówiąc, że tego we mnie nie ma,
Kiedy TO jest tam ciągle, we dnie i w nocy.
Chociaż właśnie dzięki temu
Umiałem opisywać wasze łatwopalne miasta,
Wasze krótkie miłości i zabawy rozpadające się w próchno,
Kolczyki, lustra, zsuwające się ramiączko,
Sceny w sypialniach i na pobojuwiskach.*
- Pisanie było dla mnie ochronną strategią
Zacierania śladów. Bo nie może podobać się ludziom
Ten, kto sięga po zabronione.*

*Przywołuję na pomoc rzeki, w których pływałem, jeziora
Z kładką między sitowiem, dolinę,
W której echu pieśni wtórzy wieczorne światło,
I wyznaję, że moje ekstatyczne pochwały istnienia
Mogły być tylko ćwiczeniami wysokiego stylu,
A pod spodem było TO, czego nie podejmuję się nazwać.*

*TO jest podobne do myśli bezdomnego,
kiedy idzie po mroźnym, obcym mieście.*

*I podobne do chwili, kiedy osaczony Żyd
widzi zbliżające się ciężkie kaski niemieckich żandarmów.*

*TO jest jak kiedy syn króla wybiera się na miasto
i widzi świat prawdziwy: nędzę, chorobę, starzenie się i śmierć.*

*TO może też być porównane do nieruchomej twarzy kogoś,
kto pojął, że został opuszczony na zawsze.*

Albo do słów lekarza o nie dającym się odwrócić wyroku.

*Ponieważ TO oznacza natknięcie się na kamienny mur,
i zrozumienie, że ten mur nie ustąpi żadnym naszym błaganiom.*

Tytuły-indeksy pełnią wskazywaną przez W. Pisarka funkcję, którą autor określa jako „informowanie o samym desygnacie, czyli utworze”, w tym: precyzowanie treści utworu, czyli streszczanie najważniejszej wiadomości lub tezy utworu, określanie tematu utworu, uwydatnianie głównego nastroju (Pisarek 1967: 27). Indeksowość budowana jest tutaj przede wszystkim przez precyzyjne, jasne informowanie o desygnacie (tekście), jak np. w tytule utworu W. Szymborskiej *Portret kobiety*, który wskazuje na temat tekstu i jego bohaterkę. Utwór stanowi rozwinięcie tytułowego tematu, jest swego rodzaju charakterystyką wskazywanej w tytule postaci:

(6) *Portret kobiety*

Musi być do wyboru.

Zmieniać się, żeby tylko nic się nie zmieniło.

To łatwe, niemożliwe, trudne, warte próby.

Oczy ma, jeśli trzeba, raz modre, raz szare,

czarne, wesole, bez powodu pełne łez.

Śpi z nim jak pierwsza z brzegu, jedyna na świecie.

Urodzi mu czworo dzieci, żadnych dzieci, jedno.

Naiwna, ale najlepiej doradzi.

Słaba, ale udźwignie.

Nie ma głowy na karku, to będzie ją miała.

Czyta Jaspersa i pisma kobiece.

Nie wie po co ta śrubka i zbuduje most.

Młoda, jak zwykle młoda, ciągle jeszcze młoda.

Trzyma w rękach wróbelka ze złamanym skrzydłem,

własne pieniądze na podróż daleką i długą,

tasak do mięsa, kompres i kieliszek czystej.

Dokąd tak biegnie, czy nie jest zmęczona.

Ależ nie, tylko trochę, bardzo, nic nie szkodzi.

Albo go kocha, albo się uparła.

Na dobre, na niedobre i na litość boską.

3.2. Tytuł jako ikona

„Deficyjną cechą znaku ikonicznego jest po prostu jego dostrzegalne podobieństwo” (Chandler 2011: 59). Podobieństwo to może dotyczyć jakości znaku i przedmiotu: „Znaki ikoniczne posiadają własności, które „przypominają” jakości przedstawianych przedmiotów i „wzbudzają analogiczne wrażenia w umyśle dostrzegającym podobieństwo” (Chandler 2011: 59). Znak ikoniczny i przedmiot posiadają jakąś wspólną cechę (Żegleń 2000: 54).

Ikoniczny charakter mają przede wszystkim tytuły, o których M. Wallis pisał, że są zbudowane z tego samego tworzywa, co tekst, który tytuł reprezentuje. Zauważył, że tytuł dzieła poetyckiego, utworzony z tego samego tworzywa co samo dzieło i nadany przez twórcę, jest wręcz częścią tekstu (Wallis 1974: 26). Ikoniczny charakter mają więc tytuły tekstów językowych, zbudowane z tego samego kodu, które dodatkowo oparte są na tej samej grze językowej, którą zastosowano w tekście – jak w utworze K.I. Gałczyńskiego *Strasna zaba*:

(7) *Strasna zaba*

[wiersz dla sepleniących]

*Pewna pani na Marszałkowskiej
kupowała synkę z groskiem
w towarzystwie swego męża, ponurego draba;
wychodzą ze sklepu, pani w słoch,
w ksyk i w lament: – Mężu, och, och!
popats, popats, jaka strasna zaba!
Mąż był wyższy urzędnik, psetał mgłę w okulaze
i mowi: – Zeczywiście cos skace po trotuaze!
cy to zaba, cy tez nie,
w kazdym razie ja tym zainteresuję się;
zaraz zadzwonię do Cesaława,
a Cesaław niech zadzwoni do Symona –
nie wypada, zeby Warszawa
była na „takie coś” narażona.
Dzwonili, dzwonili i po tsech latach
wrescie schwymano zabę koło Nowego Świata;
a zeby sprawa zaby nie odesła w mglistość,
uządzono historycną urocystość;
ustawiono trybuny,
spędzono tłumy,*

„*Stselców*” i „*Federastów*”

– *Słowem, całe miasto.*

Potem na trybunę weszła Wysoka Figura

i kiedy odgzmiały wszystkie „hurra”,

Wysoka Figura zece tak:

– *Wspólnym wysiłkiem żądu i społeczeństwa*

pozbyliśmy się zabiego bezecenstwa –

panowie, do gory głowy i syje!

A społeczeństwo: – Zeczywiście,

dobrze, że tę zabę złapaliście,

wsyscy pseto zawołajmy: „Niech żyje!”

Ikoniczny charakter mają także tytuły, które stanowią część (fragment) tekstu poetyckiego, np. w utworze S. Barańczaka pt. *Jeżeli porcelana to wyłącznie taka*, w którym tytuł staje się częścią tekstu:

(8) *Jeżeli porcelana to wyłącznie taka*

Której nie żal pod butem tragarza lub gąsienicą czołgu,

Jeżeli fotel, to niezbyt wygodny, tak aby

Nie było przykro podnieść się i odejść;

Jeżeli odzież, to tyle, ile można unieść w walizce,

Jeżeli książki, to te, które można unieść w pamięci,

Jeżeli plany, to takie, by można o nich zapomnieć

gdy nadejdzie czas następnej przeprowadzki

na inną ulicę, kontynent, etap dziejowy

lub świat

Kto ci powiedział, że wolno się przyzwyczajają?

Kto ci powiedział, że cokolwiek jest na zawsze?

Czy nikt ci nie powiedział, że nie będziesz nigdy

w świecie

czuł się jak u siebie w domu?

„Do znaków ikonicznych Peirce dodawał także metaforę, która łączy się ze swoim przedmiotem na zasadzie jakiegoś porównania” (Żegleń 2000: 54). Do tytułów o charakterze ikonicznym zaliczyć można byłoby więc tytuły metaforyczne, w których związek z tekstem zależy od tego, czy odbiorca dostrzeże między nimi jakieś podobieństwo, np. *Lalka*.

3.3. Tytuł jako symbol

Symboliczność tytułu wobec tekstu może być trojakiemu rodzaju: 1) tytuł, podobnie jak tekst, zbudowany jest z symboli językowych, które należy znać, odebrać i zinterpretować; 2) każdy tytuł – jako nazwa własna tekstu – symbolizuje go; 3) szczególne, mało informacyjne tytuły pełnią wobec tekstu funkcję symbolu, a związek między nimi nie jest oczywisty, lecz w pełni uzależniony od kompetencji odbiorcy.

Symbol definiowany jest przez semiotyków jako „tryb, w którym element znaczący (tytuł) nie przypomina elementu znaczonego (tekstu), a jest całkowicie dowolny lub czysto konwencjonalny. Tak więc związek ten musi zostać ustalony, a następnie wyuczony” (Chandler 2011: 55). Według Peirce’a znakiem symbolicznym były np. nazwy własne, które mają charakter arbitralny. Tytuł tekstu odgrywa względem niego – jak zauważyła S. Skwarczyńska – rolę „imienia i nazwiska” (Skwarczyńska 1954: 452), został więc uznany za swoistą nazwę własną przez W. Pisarka (1966). Stanowi on „kategorię nazw własnych idealnych, oznaczających tylko jeden obiekt we wszechświecie. Zalicza się je do tzw. ideonimów, czyli nazw wytworów kultury duchowej człowieka, indywidualnych, niezależnie od wysokości nakładu i liczby wydań” (Gajda 1987: 81).

Interpretacja znaku symbolicznego wymaga pewnej wspólnoty komunikatywnej. „Znaki symboliczne kryją bogate treści, które odczytać można bądź na zasadzie konwencji (jak znaki językowe), bądź na zasadzie metafory” (Żegleń 2000: 51). Tytuły, które informują o temacie, np. *Gatunki prasowe* (monografia M. Wojtak), mają na celu wyrażne,

precyzyjne wyrażenie treści. Tytuły symboliczne mogą sygnalizować też pewne idee czy wartości, np.:

(9) *Słowa na wolności* – tytuł monografii I. Kamińskiej-Szwaj.

„Odczytując symbole, interpretujemy je, by w ten sposób poznać i zrozumieć przedstawioną za ich pomocą rzeczywistość” (Żegleń 2000: 53). Taką funkcję pełnią metaforyczne tytuły, które interpretujemy, by w ten sposób odkryć ukryte za nimi teksty, np.:

(10) *Światy za słowami* – tytuł monografii R. Tokarskiego.

Symboliczny charakter mają tytuły metaforyczne, w których wykorzystano konwencjonalne znaczenia kulturowe. Nie tyle informują one o temacie tekstu, ile uruchamiają w odbiorcy arbitralne znaczenia symboli kulturowych. Przykład takiej relacji tytuł–tekst stanowi wiersz Z. Herberta *Ciernie i róże*:

(11) *Święty Ignacy*
biały i płomienny przechodząc
koło róży
na krzak się rzucił kalecząc ciało
dzwonem czarnego habitu
pragnął zagłuszyć
urodę świata
która tryskała z ziemi jak z rany
i kiedy leżał na dnie
kołyski kolców
zobaczył
że krew spływająca z czoła
zastyga na rzęsach
w kształt róży
i ślepa ręka

*szukająca cierni
przebita została
słodkim dotykiem płatków
plakał oszukany święty
pośród szyderstwa kwiatów
ciernie i róże
róże i ciernie
szukamy szczęścia*

4. Tytuł i tekst – *medium quo* i *medium quod*

Tytuł i tekst funkcjonują względem siebie tak jak znak instrumentalny i formalny. Tekst językowy, ze względu na przezroczystość (transparentność) określa się jako znak formalny (*medium quo*).

Dla odbiorcy znającego język etniczny, w którym podany jest tekst, ów tekst jest znakiem transparentnym. Jeśli jest to tekst, którego odbiorca słucha, to strona brzmieniowa tekstu nie zatrzymuje uwagi odbiorcy, lecz odsłania warstwę znaczeniową. To samo można powiedzieć o tekście czytany przez odbiorcę, dla którego takim *medium quo* będzie strona fizyczna tekstu (tym razem kształt wyrażeń) (Żegleń 2000: 59).

Tekst jako znak formalny jest wielopostaciowy. Może mieć postać mówioną (np. tekst literacki recytowany przez różnych wykonawców, którzy nadają mu odmienną interpretację) lub pisaną, ale strona zewnętrzna znaku nie zmienia jego znaczenia (Żegleń 2000: 59). O ile więc tekst stanowi przykład znaku (makroznaku) formalnego, o tyle wskazujący na niego tytuł ujmować można w kategoriach znaku instrumentalnego, który odsłania swój przedmiot (tekst) pośrednio. Najpierw czytelnik rozpoznaje sam znak (tytuł), tj. jego substrat materialny (stronę

fizyczną: krój i wielkość czcionki, gry formą graficzną) i na podstawie jego cech fizycznych rozpoznaje przedmiot-tekst, który ten znak-tytuł reprezentuje. Innymi słowy, na podstawie np. kroju, koloru i wielkości czcionki czytelnik wyłania na stronie tytuły tekstów, które przez swoją stronę fizyczną przyciągają jego uwagę.

Na podstawie tytułu czytelnik rozpoznaje tekst, tytuł wskazuje bowiem na bohatera, temat (deskrypcja tematyczna – Markiewicz 1996: 276), gatunek (deskrypcja formalna – Markiewicz 1996: 276). Tytuł-znak instrumentalny jest wówczas *medium quod*. „Każda nowa postać znaku sprawia, że ma się do czynienia z nowym znakiem reprezentującym inny przedmiot czy inne znaczenie” (Żegleń 2000: 59). Tytuł jako znak instrumentalny jest więc nietransparentny, nieprzezroczysty, jednopostaciowy. W procesie jego odbioru niebagatelną rolę odgrywa jego forma fizyczna, np. krój i barwa czcionki, które powodują zmianę pełnionych przez niego funkcji tekstowych i pragmatycznych. W przedstawionych poniżej okładkach słowa klucze zostały wyeksponowane przez wielkość i zmianę koloru (*grzech* zapisany czerwonym kolorem, podobnie *cham*) (por. Maliszewski, 2017). Forma tytułu zatrzymuje więc odbiorcę, wymaga zdekodowania, np. odczytania użytych w niestandardowy sposób znaków (np. @ w wyrazie *cham*) lub odczytania nie tylko poziomo od lewej do prawej, ale też pionowo od góry do dołu (PSL). Zmiana koloru czcionki w wyrazie dzieli go na dwa, co umożliwia odczytanie tytułu jako *małżeńskie więzi* lub *małżeńskie więzienie*, powoduje więc zmianę znaczenia. Gra formą graficzną wywołuje grę formą leksykalną. Tytuł zatrzymuje więc uwagę czytelnika na sobie (jest to znak nietransparentny, instrumentalny) i wskazuje na reprezentowany przez niego tekst, podczas czytania którego czytelnik skupia się już na znaczeniu, a nie na substracie materialnym tego znaku, czyli jego postaci fizycznej (tekst-znak formalny)⁴.

---

4. Więcej nt. relacji tekst-obraz zob. literatura z zakresu semiotyki dyskursu i semiotyki społecznej (np. Kress, Leite-Garcia i van Leeuwen 1997; van Leeuwen 2008; Tabakowska 2008; Duszak 2004; 2010 itp.).

Rysunek 1. Okładki czasopism z grą językową i graficzną w tytułach

5. Relacje tytuł–tekst w aspekcie syntaktycznym, semantycznym i pragmatycznym

W kontekście semiotyki kultury na tytuł i jego funkcje można popatrzeć, uwzględniając propozycję Morrisa, w trzech aspektach: syntaktycznym, semantycznym i pragmatycznym.

W aspekcie syntaktycznym tytuł stanowi element tekstu rozumianego jako ciąg znaków, jest częścią struktury, która jest zorganizowana

wewnętrznie. W tym ujęciu ukazane są relacje między tytułem–znakiem a tekstem kultury–makroznakiem, częścią i całością. Tytuł stanowi wówczas, jak już wspomniano, element ramy tekstu, odróżniający tekst od innych tekstów. W analizie tej ważne jest także uwzględnienie relacji tytuł a części dodatkowe tekstu i inne elementy delimitacji i segmentacji tekstu.

W aspekcie semantycznym „próbuję się ustalić obraz pozatekstowej rzeczywistości modelowanej w tekście [a także w tytule – M.W.] i odczytuje się znaczenie występujących w nim znaków, tzn. przekazywanych przez nie treści” (Żegleń 2000: 234). W tym aspekcie w kontekście badania tytułu istotne wydaje się wskazanie, jakie treści przekazuje tytuł i jaki obraz treści zawartych w tekście, a nieznanych odbiorcy, modeluje tytuł. Tytuł stanowi wówczas element ramy interpretacyjnej tekstu kultury, „zakotwicza go”, ukierunkowuje jego odbiór w odniesieniu do rzeczywistości pozatekstowej.

W aspekcie pragmatycznym wskazuje się relacje zachodzące między tytułem–znakiem a nadawcą i odbiorcą tekstu kultury oraz funkcje tytułu. Tytuł staje się wówczas medium między nadawcą–tekstem–odbiorcą. Zanim odbiorca odkryje treść tekstu oraz zawarte w nim intencje nadawcy, zapoznaje się z tytułem. Z tego względu tytuł został tu potraktowany jako swego rodzaju pośrednik.

Tytuł jako znak tekstu ma więc charakter metatekstowy, informuje o tekście, zanim odbiorca zdoła się zapoznać z samym tekstem. W ten sposób tytułowi–znakowi przysługuje cecha interpretowalności. „Aby znak mógł spełnić właściwą sobie funkcję reprezentowania (tj. bycia znakiem czegoś), musi zostać zinterpretowany. Interpretant czyni ze znaku środek przekazu, inaczej komunikacji” (Żegleń 2000: 46). Tytuł jest tak istotnym elementem tekstu ze względu na swoje funkcje i możliwość oddziaływania na odbiorcę, czyli „właściwych skutków znaków” – jak definiuje interpretanta Ch.S. Peirce (1997: 96).

Tytuł tekstu kultury – jako interpretant (znaczenie) tegoż tekstu może mieć trojaki charakter: emocjonalny, energetyczny i logiczny.

„Pierwszym właściwym, znaczącym skutkiem znaku – pisze Ch.S. Peirce – jest uczucie przezeń wytworzone [...] Ten interpretant emocjonalny [...] zawiera dużo więcej niż uczucie rozpoznania czegoś. W niektórych wypadkach jest to przy tym jedyny właściwy, znaczący efekt wytworzony przez znak. I tak, wykonanie utworu muzycznego jest znakiem. Jego zadaniem jest przekazywanie idei muzycznych kompozytora, które są zazwyczaj serią uczuć” (Peirce 1997: 96). Tytuł tekstu – traktowany jako znak tekstu – może stanowić szczególny przykład interpretanta emocjonalnego tekstu wtedy, gdy wywołuje u odbiorcy jakieś emocje (zaciekawienie, np. przez swoją enigmatyczność jak w wierszu Cz. Miłosza *To* lub oburzenie czy radość z odczytania gry językowej).

„Jeśli znak wytworzy dalszy, właściwy, znaczący skutek – pisze dalej Ch.S. Peirce – to uczyni to dzięki pośrednictwu interpretantu emocjonalnego, a taki dalszy skutek zawsze wymaga wysiłku. Nazywam go interpretantem energetycznym. Może to być wysiłek fizyczny, jak w przypadku komendy «Do nogi broń!», ale znacznie częściej jest to wysiłek o charakterze umysłowym, zachodzący w Świecie Wewnętrznym. Wysiłek ten nigdy nie może być znaczeniem umysłowego pojęcia, gdyż jest pojedynczym aktem, podczas gdy wspomniane pojęcie jest ogólne z samej swojej natury” (Peirce 1997: 96).

Tytuł jako znak tekstu, za pośrednictwem interpretantu emocjonalnego (np. ciekawości), może wywołać skutek – interpretant energetyczny: fizyczny (np. zakup książki czy gazety) i/lub – znacznie istotniejszy – umysłowy, czyli wewnętrzny, intelektualny odbiór tekstu wiersza Cz. Miłosza. Trzeci z wyróżnionych przez Ch.S. Peirce’a interpretantów – logiczny – „wynika z interpretantu energetycznego, w takim sensie, w jakim ten drugi wynika z interpretantu emocjonalnego” (Peirce 1997: 102). Skutek określany jako interpretant logiczny zostaje więc wywołany za pośrednictwem tytułu, który np. zaciekawia, bulwersuje, a następnie pobudza do przeczytania tekstu, by to już sam tekst zdołał wywołać interpretant logiczny. Efekt, określany jako interpretant logiczny, jest myślą, czyli znakiem (intelektualnym). Związany

jest z wewnętrznym wysiłkiem – „wyobraźnią wytwarzającą nawyk” (Peirce 1997: 98), który obejmuje asocjacje (transasocjacje) i dysocjacje (Peirce 1997: 97). Interpretantami logicznymi są idee: „Idee są pierwszymi interpretantami logicznymi zjawisk, które je przywodzą na myśl, i jako takie są znakami, czyli interpretantami (przypuszczającymi). Nie są one jednak niczym więcej niż tym, co w sposób oczywisty następuje po myśli: odrobiną wątpienia, które pobudza zdrowy sąd. Trzeba pamiętać, że każde przypuszczenie jest równoważne z nawykiem lub wyraża nawyk” (Peirce 1997: 99).

Jak podkreśla teoretyk semiotyki, interpretanty logiczne pobudzają nas do różnych samorzutnych działań w obrębie świata wewnętrznego, wyobrażania sobie siebie, a więc muszą być w odpowiednio przyszłym czasie (Peirce 1997: 99–100).

6. Tytuł jako medium komunikacyjne i mnemoniczne

Tytuł tekstu określić więc można jako medium komunikacyjne – wskazujące na tekst, który reprezentuje oraz medium pamięci. Tytuł pełni więc funkcje mnemotechniczne, pozwala zapamiętać treść tekstu oraz na zasadzie skojarzeń, słów kluczowych zidentyfikować i przypomnieć reprezentowane przez niego treści. Tytuły – według Anny Duszak (1998) – stanowią mnemotechniczne sygnały makrostrukturalne. Pełnią trzy główne funkcje:

- orientacyjną – „zapowiadają tekst, aktualizują go, zakotwicząc go w szerszym kontekście komunikacyjnym, w świecie realnym dla odbiorcy” (Duszak 1998: 129). Tytuły o funkcji orientacyjnej wskazują na tekst, identyfikują go, można je więc określić jako indeksowe;
- makrostrukturalną – „prognozują znaczenie globalne w tekście, sygnalizują potencjał makrostrukturalny tekstu (o czym tekst będzie)” (Duszak 1998: 129). Odzwierciedlają makrostrukturę

tekstu, w jakiś sposób są podobne do tekstu, ilustrują styl tekstu, określić je można jako tytuły ikoniczne;

- kontekstualizacyjną – stanowią punkt odniesienia do komunikatu, ustawiają go w ramie sytuacyjnej, ułatwiają interpretację tekstu (Duszak 1998: 129). Stanowią one inicjalną metawypowiedź (Danek 1980: 82). Są to tytuły określane przeze mnie jako symboliczne.

7. Typy tytułu a stylistyczno-gatunkowa dyferencjacja tekstu

Tytuł tekstu pojawiający się w wypowiedzi ustnej może pełnić funkcję indeksu, ale zależy to od stylu językowego. Taką funkcję z pewnością pełni tytuł tekstu artystycznego, zakorzonego w pamięci zbiorowej członków danej wspólnoty kulturowej:

(13) *Czytałaś „Pana Tadeusza”?*

Funkcji takiej nie pełni tytuł tekstu prasowego:

(14) *Wczoraj przeczytałam „Prawdę państwową”*
(„Polityka” 2016, nr 37).

Słuchacz nie zidentyfikuje tekstu po tytule. Tytuł traci swoją indeksowość względem tekstu. W takiej sytuacji powiemy raczej:

(15) *Wczoraj przeczytałam ciekawy artykuł w „Polityce”.*

Funkcję indeksu pełni też tytuł tekstu naukowego, jeśli odnosi się do monografii:

(16) *Wczoraj czytałam „Język w zachowaniach społecznych”,*

gdy przywoływany jest w gronie specjalistów z zakresu danej dyscypliny, np. językoznawców.

W przypadku tytułów artykułów naukowych indeksowość nie jest już tak wyraźna. W takiej relacji tytuł z całą pewnością jest częścią tekstu, bowiem „znak indeksowy jest jakby fragmentem wyrwanym z przedmiotu” (Chandler 2011: 61).

Indeksowy charakter mają tytuły w tekstach urzędowych, np.:

- (16) *Ustawa z dnia 29 listopada 2000 r. o organizacji rynków owoców i warzyw, rynku chmielu, rynku tytoniu oraz rynku suszu paszowego.*

W tytule zaznaczono gatunek tekstu, który wskazuje na jego nadawcę, a pośrednio więc także na miejsce, w którym odnaleźć można zasygnalizowane treści. Ustawa bowiem to „akt prawny wydawany/uchwalony przez parlament (*ISJP*, Bańko red. 2000: 883).

Większość tytułów naukowych i urzędowych pełni funkcję indeksu wobec tekstu wtedy, gdy zapowiada treść, temat tekstu, do którego odsyła. W przypadku tekstów artystycznych czy publicystycznych indeksowość nie wydaje się najczęściej stosowanym trybem w relacjach tytuł–tekst.

Ikoniczny charakter wobec tekstu mają te tytuły, które przez swoją formę językową przypominają tekst. Precyzyjny, streszczający, zawierający specjalistyczną terminologię tytuł tekstu naukowego można uznać za ikoniczny wobec tego tekstu. Podobnie dzieje się w przypadku tytułów tekstów urzędowych, które – tak jak same teksty – cechują precyzja, dokładność, jednoznaczność sformułowań. Tytuły tekstów artystycznych, np. poetyckich, zawierające gry językowe, np. metafory, porównania i inne środki stylistyczne, określić można jako ikoniczne wobec tekstu. W tekstach prasowych ta relacja jest już bardziej złożona i intrygujący tytuł niekoniecznie odzwierciedla styl tekstu i gatunku, do którego odsyła.

Jak już wspomiano, symboliczny charakter ma wobec tekstu każdy tytuł zbudowany z symboli językowych, które należy znać, odebrać i zinterpretować. Jednocześnie każdy tytuł – jako nazwa własna tekstu – symbolizuje go. Symboliczne, a więc operujące symbolami, wymagające kompetencji kulturowych przy odczytaniu symboli konwencjonalnych, są głównie tytuły artystyczne oraz prasowe.

Relacje między trybami tytułu jako znaku a tekstami w różnych stylach i gatunkach⁵ przedstawia poniższa tabela.

TYTUŁ JAKO	STYL	GATUNEK TEKSTU	
Indeks	Artystyczny	powieść	
		utwór poetycki	
	Naukowy	monografia	
	Urzędowy	ustawa uchwała rozporządzenie postanowienie	
Ikona	Artystyczny	utwór poetycki	
		powieść (rzadziej)	
	Naukowy	monografia artykuł	
	Urzędowy	ustawa uchwała rozporządzenie postanowienie	
		Symbol	Artystyczny
			Naukowy
Urzędowy			
Publicystyczny			

Tabela 1. Tryby tytułu a stylowo-gatunkowe zróżnicowanie tekstu.

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Podsumowując, tytuł jako znak nie tylko odnosi się po prostu do tekstu, wskazuje go, symbolizuje lub jest do niego podobny, ale nadaje mu

5. Więcej o stylowo-gatunkowej dyferencjacji tytułów zob. Wójcicka (2006).

znaczenie, steruje odbiorem i interpretacją tekstu, „zakotwicza”. Tytuł, nadając znaczenie, stanowi praktykę sygnifikacji tekstu. Tytuł stanowi więc element znaczący, który odsyła do znaczonego – tekstu, ale też można traktować go jako interpretant (znaczenie) tekstu. Jego funkcje zależą od pola semantycznego, inne pełni wydrukowany na stronie tytułowej, inne przywołany w komunikacji ustnej, jeszcze inne w połączeniu z fotografią, mottem itd. Jednocześnie funkcja tytułu zależy od trybu, relacji tytułu z tekstem i od odbioru tego związku. Zasygnalizowane semiotyczne spojrzenie na tytuł i jego funkcje z pewnością wymagają dalszych, pogłębionych analiz.

Bibliografia

Assmann, Aleida

2015 *Wprowadzenie do kulturoznawstwa. Podstawowe terminy, problemy, pytania*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.

Bańko, Mirosław (red.)

2000 *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bartmiński, Jerzy i Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława

2009 *Tekstologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Chandler, Daniel

2011 *Wprowadzenie do semiotyki*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.

Danek, Danuta

1980 *Dzieło literackie jako książka. O tytułach i spisach rzeczy w powieści*. Warszawa: PWN.

Derrida, Jacques

1999 *O gramatykologii*, przeł. Bogdan Banasiak. Warszawa: Wydawnictwo Oficyna.

Dijk, Teun A. van (red.)

1997 *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies Volume 1*. London: Sage.

- Dobrzyńska, Teresa
1978 „Delimitacja tekstu pisanego i mówionego”, w: Maria Renata Mayenowa (red.), 101–119.
- Duszak, Anna
1998 *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
2004 „Globalisation as interdiscursivity: On the spread of global intertexts”, w: Anna Duszak i Urszula Okulska (red.), 117–132.
2010 „Re-reading the communist past in Poland: The dynamics of Us and Them”, w: Anna Duszak, Juliane House i Łukasz Kumięga (red.), 191–209.
- Duszak, Anna i Urszula Okulska (red.)
2004 *Speaking from the Margin. Global English from a European Perspective*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Duszak, Anna, Juliane House i Łukasz Kumięga (red.)
2010 *Globalization, Discourse, Media: In a Critical Perspective*. Warsaw: WUP.
- Gajda, Stanisław
1987 „Społeczne determinacje nazw własnych tekstów (tytułów)”, *Socjolingwistyka* 6: 79–89.
- Ingarden, Roman
1937 *O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury*. Warszawa: PWN.
- Kress, Gunther, Regina Leite-Garcia i Theo van Leeuwen
1997 „Discourse semiotics”, w: Teun A. van Dijk (red.), 257–291.
- Labocha, Janina
1990 *Opowiadania ludowe ze Śląska Cieszyńskiego w Czechosłowacji w świetle pragmatyngwistyki tekstu*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Łotman, Jurij
1984 *Struktura tekstu artystycznego*. Warszawa: PIW.
- Maliszewski, Bartłomiej
2017 „Obrazowo mówiąc – o grach wizualno-werbalnych na okładkach tygodników publicystycznych”, *Tertium. Półrocznik Językoznawczy* 2: 21–35.
- Markiewicz, Henryk
1996 *Wymiary dzieła literackiego*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.

- Mayenowa, Maria Renata
1974 *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria Renata (red.)
1978 *Tekst – język – poetyka*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Peirce, Charles Sanders
1997 *Wybór pism semiotycznych*, wybór Hanna Buczyńska-Garewicz. Warszawa: Biblioteka Myśli Semiotycznej.
- Piechota, Marek
1992 *O tytułach dzieł literackich w pierwszej połowie XIX wieku*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Pisarek, Walery
1966 „Tytuł utworu swoistą nazwą własną”, *Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach*, 31: 67–81.
1967 *Poznać prasę po nagłówkach, Nagłówek wypowiedzi prasowej w oświetleniu lingwistycznym*. Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych RSW „Prasa”.
- Skwarczyńska, Stefania
1954 *Wstęp do nauki o literaturze*, t. I. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”.
- Tabakowska, Elżbieta (red.)
2008 *Ikoniczność znaku. Słowo – przedmiot – obraz – gest*. Kraków: Universitas.
- Uspienski, Boris
1997 *Poetyka kompozycji. Struktura tekstu artystycznego i typologia form kompozycji*, przeł. Piotr Fast. Katowice: Śląsk.
- van Leeuwen, Theo
2008 *Discourse and Practice*. Oxford: OUP.
- Wallis, Mieczysław
1974 „O tytułach dzieł sztuki”, *Roczniki Historii Sztuki* 10: 7–27.
- Wojtak, Maria
2004 *Gatunki prasowe*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Wójcicka, Marta
2002 „Tytuł w strukturze tekstu językowego”. Praca magisterska pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Bartmińskiego, Lublin, maszynopis.
2006 „Tytuł a stylowo-gatunkowe zróżnicowanie tekstu”, *Annales UMCS* 24 (Sectio FF): 113–146.

- 2010 *Dawno to temu, już bardzo dawno. Formuły ramowe w tekstach polskiej prozy ludowej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- 2014 *Pamięć zbiorowa a tekst ustny*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Wyrwas, Katarzyna i Katarzyna Sujkowska-Sobisz (red.)
- 2005 *Mały słownik teorii tekstu*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Żegleń, Urszula M.
- 2000 *Wprowadzenie do semiotyki teoretycznej i semiotyki kultury*. Toruń: Wydawnictwo UMK.